

DÂRİMÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Darimi's Life, Scholarly Personality and Works

Abdulbasit Kuşça

Dicle Üniversitesi

abdulbasitkusca@hotmail.com

ORCID No: 0009-0001-1038-5771

Araştırma Makalesi/Research Article

Doi: 10.56671/hafizadergisi.1497759

Sayfa: 114-132

Makale Gönderim Tarihi

07/06/2024

Makale Kabul Tarihi

22/10/2024

Öz

Kutsal Kitabımız Kur'ân'ı Kerîm'den sonra ikinci temel kaynak olarak önemli bir görev üstlenen Sünnet, bir yandan Kur'ân'daki bazı hükümlere uygun beyânda bulunarak onları pekiştirmiş, diğer yandan ise açık bir şekilde zikredilmeyen hükümlerin pratiğine dair bilgi vermiş, bazen de onda bulunmayan bazı hükümler vazederek bu önemli vazifesini ifâ etmiştir. Sünnet'in bu önemli konumundan dolayı asırlar boyunca muhafazası ve doğru anlaşılması amacıyla büyük emek ve gayretler sarfedilmiştir.

İmâm Dârimî (ö.255/869), bu gayeye matûf olarak çaba gösteren önemli şahsiyetlerden biridir. Bu çalışmada, İmâm Dârimî'nin hayatı, ilmî faaliyetleri, hocaları ve öğrencileri, hadis ilmindeki yeri ve eserleri ele alınacaktır. Ayrıca, bu hususların daha iyi değerlendirilmesi için, yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal durumu da, göz önünde bulundurulacaktır.

Hadis kültür tarihinde Dârimî'nin konumunun belirlenmesi amacıyla kaynaklardaki bilgilerden hareketle onun şahsiyetini tüm yönleriyle konu edinen bir değerlendirme yapılmıştır.

Sadedinde bulunduğumuz bu çalışma ile; Dârimî'nin dönemindeki siyasî-sosyal ve ilmî gelişmelere müdahil olan aksiyoner bir kişiliğe sahip olduğu, soyu Araplara dayandığı, i'tikâdî yönden Ehl-i hadisin inanç sistemini benimsediği, amelî açıdan belli bir mezhebe bağlı kalmayarak ictihatta bulunan fakih bir şahsiyet gibi davrandığı ve kendisine ait günümüze kadar ulaşan ve farklı isimlerle de anılan *Sünen* isimli tek bir eserinin bulunduğu gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dârimî, *Sünen*, Muhaddis, Hadis, Semerkant.

Abstract

The Sunnah, which has assumed an important role as the second basic source after the Holy Book, the Qur'an, has, on the one hand, reinforced some of the provisions in the Qur'an by making statements in accordance with them, on the other hand, it has given information about the practice of provisions that are not explicitly mentioned in the Qur'an, and sometimes it has fulfilled this important duty by making some provisions that are not included in it. Because of this important position of the Sunnah, great efforts have been made throughout the centuries to preserve and understand it correctly.

Imam Darimi was one of those who made efforts for this purpose. In this study, Imam Darimi's life, his scholarly activities, his teachers and students, his place in the science of hadith and his works are discussed and it is important to reveal the political and social situation of the century in which he lived for a better evaluation of these issues.

In order to determine the position of Darimi in the history of hadith culture, an evaluation of his personality in all aspects has been made based on the information in the sources.

With this study, it has been concluded that Darimi was an activist personality who intervened in the political, social and scientific developments of his time, that he was descended from Arabs, that he adopted the belief system of Ahl al-Hadith in terms of faith, that he acted as a jurist who did not adhere to a particular sect in terms of practice, and that he had a single work called Sunan, which has survived to the present day and is also known by different names.

Keywords: Dârimî, Sunan, Muhaddith, Hadith, Samarkand.

Giriş

Hicrî üçüncü yüzyıl, İslâmî ilimlerin baharı, bilhassa hadis ilminin altın çağıdır. Bu sırada özellikle hadis ilminde çok verimli gelişmeler yaşanmıştır. Büyük şahsiyetler yetişmiş ve önemli çalışmalar yapılmıştır. Önemli çalışmalarda bulunarak bu sırada yetişen şahsiyetlerden biri İmâm Dârimî (ö.255/869)'dir. Bu sırada eserler yazarak hadis ilminin korunması ve gelişmesine katkıda bulunan İmâm Dârimî gibi bir şahsiyetin hayatı, ilmî kişiliği ve ilmî faaliyetleri gibi hususların yanında içinde yaşadığı siyasî ve ilmî ortamı da tanımak önem arz etmektedir.

İmâm Dârimî nasıl bir ailede yetiştiği, ilim tahsiline nerede ve ne zaman başladığı, hangi hocalardan ilim öğrendiği, kimlere hocalık yaptığı, ilmî seyahatleri esnasında hangi ilim merkezlerine uğradığı; hangi muhaddislerle görüşüp ilmî müzakerede bulunduğu, muâsırları ve sonraki hadis âlimlerinin onun hakkındaki düşüncelerinin neler olduğu, hadis ilmüne hangi eserleri kazandırarak katkıda bulunduğu, eserlerinden hangisinin günümüze ulaştığı gibi hususların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Ayrıca birçok siyasî ve i'tikâdî fırkanın faaliyet gösterdiği bir dönemde Dârimî'nin kendisini nasıl konumlandığı ve hangi fırkanın düşüncesini ve inanç sistemini benimsediği; amelî düşüncesinin nasıl şekillendiğini tespit etmek de, üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Dârimî'nin Yaşadığı Asra Genel Bir Bakış

İnsan sosyal bir varlık olduğu için, doğduğu çevreden ve yaşadığı dönemde meydana gelen birçok sosyal olaydan etkilenir. Dolayısıyla, bir kişiyi doğru ve sağlıklı bir şekilde tanımak için, yaşadığı dönemi dikkate almak ve o dönemi iyi incelemek önemlidir.

Dârimî'nin, yetmiş beş yıllık ömründe görme imkânı bulduğu Abbâsî halifeleri şunlardır: Hârûn er-Reşîd (ö.193/809), Emîn (ö.198/813), Me'mûn (ö.218/833), Mu'tasım (ö.227/842), Vâsık (ö.232/847), Mütevekkil (ö.247/861), Müntasır (ö.248/862), Müstâin (ö.252/866) ve Mu'tez (ö.255/869) (Süyûtî, 1952, 283-359).

Hicrî Üçüncü Yüzyılda Siyasî ve Sosyal Durum

Bu başlık altında Dârimî'nin yaşadığı dönemde meydana gelen siyasî ve sosyal faaliyetler ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Dârimî, Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd (ö.193/809) döneminde Dünya'ya gözünü açmıştır. Hârûn er-Reşîd, ilmi seven, âlimleri himâye eden biriydi. Dinî konularda tartışma ve nassa aykırı görüş beyân etmekten nefret ederdi. Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö.218/833) "Kur'ân'ın mahlûk olduğunu" söylediği kendisine ulaşınca hiddete geldiği; "Şayet onu yakalarsam boynunu vuracağım" dediği nakledilmiştir (Tâberî, tsz., 8/230-235; İbn Kesîr, tsz., 10/171-240; Süyûtî, 1952, 283-297). Başka bir rivâyete göre, "Kur'ân'ın mahlûk olduğunu" söyleyen bir adamı kendi eliyle öldürmüş ve bu davranışıyla Allah'a daha çok yakın olmayı ümit ettiğini söylemiştir (İbn Kesîr, tsz., 10/ 234). O, Ehl-i hadise ihtirâm ve i'timâd eden, ehl-i bid'ata karşı ise sıkı bir politika takip eden bir zattı (Süyûtî, 1952, 284). Nitekim bu meseleyle ilgili İbn Asâkir (ö.571/1176) şöyle bir olayı rivâyet etmektedir: Hârûn er-Reşîd'in huzuruna bir zındık getirilir. Halife, boynunun vurulmasını emreder. Zındık; "Ey mü'minlerin emîri Hz. Peygamber adına uydurduğum bin hadisi ne yapacaksın?" demesi üzerine halife, Ebû İshâk el-Fezârî (ö.188/804) ve Abdullâh b. el-Mübârek (ö.181/797) ne diye duruyorlar! Bu ikisi, uydurduğun tüm hadisleri harf harf ayıklayarak diğer hadislerden temizleyecekler," şeklinde cevap verir (İbn Asâkir, 1995, 7/127; Süyûtî, 1952, 293).

Halife Emîn (ö.198/813), Mu'tezile'nin "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" fikrine karşı olduğunu, i'tikâdî konularda "Ehl-i sünnet" gibi düşündüğünü İbn Hanbel'in (ö.241/855) "Emîn'in, "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" fikrini reddettiği için Allah'ın (c.c.) kendisine rahmet edeceğini ümit ediyorum" sözünden anlaşılmaktadır (Süyûtî, 1952, 297-303).

Hârûn er-Reşîd ve Emîn'in hilafet dönemi, Dârimî'nin ilim tahsiline başladığı evredir ki Dârimî'nin hadis bilgisi çok sayıda uydurma hadisin olduğu bir çevrede gelişmiş, hadis birikimi "Kur'ân'ın mahlûk olduğu" düşüncesinin gizliden gizliye dillendirildiği bir ortamda şekillenmiştir. Nitekim Dârimî de, bu meseleye bigâne kalmamış, *Sünen'*inde 'Kur'ân, Allah'ın (c.c.) kelimadır' adında bir başlık oluşturarak bu konudaki düşüncesini ortaya koymuştur (Dârimî, 2012, 2/327).

Me'mûn (ö.218/833), Mu'tezile imâmılarına karşı aşırı derecede yakınlık gösteren, ayrıca Şiâ'ya sempati duyan biriydi (Süyûtî, 1952, 306-307; Koçyiğit, 2011, 226-227). Bunun neticesinde Me'mûn Mu'tezile akîdesini benimsemiş ve bu akîdenin en belirgin özelliğini taşıyan "Halku'l-Kur'ân" fikrinin devletin resmî akîdesi olduğunu topluma ilan etmiştir (Tâberî, tsz, 8/619-645; Koçyiğit, 2011, 226-227). Böylece Me'mûn ile birlikte Mu'tezile'nin yıldızı parlamış, hadisçiler için ise zor günler başlamıştır (Süyûtî, 1952, 308-312; Koçyiğit, 2011, 134). Zira çok geçmeden Halku'l-Kur'ân'ı ikrâr etmeleri istenmiştir (Tâberî, tsz, 8/ 619-645; Bağcı, 2012, 203). Tehdit altında birçok kişi itiraf etmek zorunda kalırken, karşı çıkanlar ise ya zincire vurularak hapsedilmiş ya da öldürülmüştür (Süyûtî, 1952, 312; Koçyiğit, 2011, 226-227).

Halku'l-Kur'ân olayı, hadis kültür tarihini derinden etkilemiş, Ehl-i Hadis'in ilim, fikir ve siyasî düşünce yapısının gelişmesinde önemli etkileri olmuştur (Sibâ'î, 1985, 140-162).

Mu'tasım (ö.227/842) ve Vâsık (ö.232/847) dönemlerinde de bu durum şiddetini artırarak devam etmiştir (Süyûtî, 1952, 340-341; Bağcı, 2012, 123). Nihayet Mütevekkil'in (ö.247/861) tahta çıkmasıyla Mu'tezile'nin baskısı da sona ermiştir (Süyûtî, 1952, 346; Koçyiğit, 2011, 134). Mütevekkil önce iman esasları etrafındaki tartışmaları yasaklamış, ardından Halku'l-Kur'ân meselesine inanmayı ve bu konuda görüş belirtmeyi yasaklamıştır (Süyûtî, 1952, s.346; Koçyiğit, 2011, s.134). Onun devrinde Mu'tezile akîdesi mahkûm edilmiş ve Mu'tezile mensupları devlet kademelerinden kovulmuştur (Süyûtî, 1952, 346; Bağcı, 2012, 205). Böylece gerileme dönemine giren Mu'tezile zamanla tarih sahnesinden silinip yok olmuştur (Koçyiğit, 2011, 134; Bağcı, 2012, 204-205).

Müntasır (ö.248/862), Müstâin (ö.252/866) ve Mu'tez (ö.255/869) dönemi taht kavgalarıyla geçmiştir (Süyûtî, 1952, 357-358). Devletin dinî politikasında herhangi bir sapmanın yaşanmadığı görülmektedir. Yani Mütevekkil dönemindeki Ehl-i sünnet/ Ehl-i hadis taraftarlığının bu dönemde de devam ettiğini söyleyebiliriz.

Ancak bu halifeler dönemindeki bütün kargaşa ve çatışmalar, İmâm Dârimî gibi bir muhaddisi, ilmî faaliyetlerinden alıkoymamıştır. O, siyasî çekişmeleri bir tarafa itip yalnızca ilimle meşgûl olmayı tercih etmiş, tüm zamanını ve gayretini ilme adanmıştır. İlim uğruna farklı bölgelere seyahatlere çıkarak İslâm ilim mirasına katkıda bulunmuştur. Böylelikle İmâm Dârimî; takvasını, selefi öğretisini ve hüküm istinbât kabiliyetini kesbetmiş, asırlar boyunca âlimler arasında kabule mazhar olan iki büyük hadis âlimi Buhârî (ö.256/870) ve Müslim'in (ö.261/875) üzerinde açık bir etki bırakmıştır. İmâm Dârimî'nin bu özelliklerle temayüz etmesi ona fazilet olarak yeterlidir (Necâr, 2012, 2).

Hicrî Üçüncü Yüzyılda İlmî Durum

Dârimî'nin Dünyaya geldiği hicrî ikinci asrın son çeyreği, hadis tasnif faaliyetinin günden güne geliştiği bir dönemdir. Bu asrın başlarında ilk önce hadisler tedvin edilmiş ardından da tasnif faaliyetine geçilmiştir. Ömer b. Abdulazîz (ö.101/720) Ebû Bekir b. Hazm'a (ö.120/738) mektup göndererek, Hz. Peygamber'in hadislerini araştırıp sonra da kayda geçirmesini talep ederek resmî tedvin faaliyetini başlatmıştır (Dârimî, 2012, 1, s.85; İbn Hacer, 1376, c.1, s.195). Bu asrın ortalarına doğru konu esaslı eserler yazılmaya başlanmış ve tasnif faaliyetine geçilerek "musannef" türü eserler ortaya çıkmıştır (İbn Hacer, 1376, c.1, s.6; Yücel, 2019, s.49). Söz konusu asrın sonlarına doğru ise "müsned" isimindeki eserler telif edilmiştir (Sibâ'î, 1985, 140-142; Yücel, 2019, 49).

Öte yandan diğer bir gelişme de, bazı siyasî ve i'tikâdî fırkaların yanında İslâm düşüncesinde özellikle hadisin sıhhatini tespit için farklı metot ve yaklaşımlara sahip olan ehl-i hadis ve ehl-i rey ekolleri ortaya çıkmıştır (Yücel, 2019, 49)). Bu ekoller arasındaki farklı yaklaşımlar üçüncü asırda da devam ederek büyük görüş ayrılıklarına dönüşmüştür (Erkaya, 2004, 23).

Hadis ilminin altın çağı olarak bilinen hicrî üçüncü asır, İslâm düşünce tarihi yönünden fikrî çekişmelerin zirveye ulaştığı, özellikle de hadis ilminde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir (Sibâ'î, 1985, 105-106). Yoğun fikrî tartışmaların yaşandığı bu dönemde, Ehl-i hadis ile Mu'tezile arasında tartışma konusu olan meselelerin başında haber-i vâhidin bilgi değeri, halk-u efâli'l-ibâd, ahirette Allah'ın rü'yeti ve Kur'ân'ın mahlûk oluşu gibi konular gelmektedir. Özellikle bu dönemde Kur'ân'ın yaratılmışlığı ve rü'yetullah konuları en çok tartışılan konular arasındadır (Süyûtî, 1952, 340-341; Yücel, 2019, 70-71). Söz konusu tartışmaların Ehl-i hadisin eleştiri edebiyatının oluşması ve gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Hadisçiler bunun üzerine Sünnet'e dayalı i'tikâdî ve amelî konuları, Mutezile'nin aklî muhâkemelerinden ve zararlı etkilerinden korumak amacıyla yoğun bir tasnif faaliyetine girişmişlerdir (Erkaya, 2004, 23).

Hicrî üçüncü asır tenkih ve tehzib dönemidir. Önceki musannefât gözden geçirilmiş, fikhî konulara göre düzenlenen yeni hadis koleksiyonları telif edilmiştir (Sezgin, 2012, 25). Bu asırda Dârimî'nin *Sünen*'i başta olmak üzere daha sonra "*Kütüb-i Sitte*" olarak isimlendirilen altı temel eser kaleme alınmıştır (Sibâ'î, 1985, 105-106). Ayrıca daha önce şifahî gelenekle varlığını sürdüren bazı hadis usûlü ve istilâhları kayda geçirilmiştir (Sibâ'î, 1985, 105-106). Nitekim İmâm Şafî'nin (h.ö.204/820) *er-Risâlesi*, Alî b. el-Medî'nin (h.ö.234/848) cüzleri, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki Ahbârü'l-âhâd bölümü, Müslim'in mukaddimesi gibi çalışmalarda hadis usûlünün temel konuları yazılı hâle getirilerek somutlaştırılmıştır (Yücel, 2019, 90). Dârimî de, bazı usûl konularına yer vererek; hadisin mana ile rivâyeti, sika râvilerden rivâyet etme, hadis yazımı gibi bazı konuları yazılı hâle getirmiştir (Dârimî, 2012, 1/65-100).

Hadis alanındaki söz konusu gelişmeler yanında, diğer İslâmî ilimlerde de önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Bunlardan biri olan tefsirle ilgili çalışmalar sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim İbn Abbâs (ö.68/687) gibi bazı sahâbîlerin tefsire dair sahifeleri olduğu belirtilmiş, ancak bunların o devirde dağınık bir hâlde ve rivâyetler şeklinde bulunduğu bildirilmiştir. Sistemik tefsir diyebileceğimiz Kur'ân'ın düzenli ve sistemli tefsir faaliyeti hicrî ikinci asrın başlarına denk gelmektedir ki, bu asrın ikinci yarısından itibaren tefsir alanında önemli eserler ortaya konulmuştur (Yıldırım, 1990, 4-5).

Kıraat alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiş ve bunlar bu dönemde doruk noktasına ulaşmıştır. Söz konusu dönemde birçok kıraat imâmı ve râvisi yaşamış, kıraat alanında önemli eserler telif edilmiştir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö.222/837) *Kitabu'l-Kıraât*'ı bu dönemde yazılan eserlerden bir kaçıdır (Yıldırım, 1990, 4-5).

Dârimî'nin yaşadığı dönem fikhin olgunluk çağıdır. Hârûn er-Reşîd, Ebû Yûsuf'u (ö.182/798) yargının başına getirerek onu yanından hiç ayırmamıştır. Memûn mut'a nikahını tartışmaya açmış ve cevazına dair emir çıkarmaya teşebbüs etmiştir (Karaman, 1996, 8/22-27). Bu dönemde fikh alanında ortaya çıkan simalardan bazıları şunlardır: İsmâil b. Hammâd (ö.212/828), İbn Semâa (ö.233/848), el-Mûzenî (ö.264/878), Yahyâ b. Eksem (ö.243/858), Dâvûd ez-Zâhirî (ö.270/884), Ebû Bekr el-Hassâf (ö.261/875), İbnü's-Selcî (ö.266/880) (Dinçoğlu, 2012, 27).

Dârimî'nin yaşadığı dönemde, kelâm ilminin de geliştiği ve sistemik hâle geldiği, bazı i'tikâdî fırkaların ortaya çıktığı, bazılarının da etkisini kaybedip yok olduğu bir dönemdir. En parlak devrini Halife Memûn, Vâsık ve Mu'tasım'ın hilâfet süreçlerinde yaşayan Mu'tezile, Abbâsî coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmış ve bu dönemde Abbâsî halifeleri nezdinde itibar kazanarak görüşlerini devletin resmî görüşleri hâline getirmeyi başarmışlardır. Özellikle halku'l-Kur'ân meselesinde halifeler huzurunda Ehl-i hadis'le girdikleri münâzaralarda mihne olayının ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. en-Nazzâm (ö.230/845), Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.235/850), Ebû Alî el-

Cübbâi (ö.303/916) Mu'tezile'nin; İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854), Ebû Alî el-Kerâbîsî (ö. 248/862) ve Osmân b. Saîd ed-Dârimî ehl-i sünnetin bu dönemdeki meşhur kelimcilerinden bazılarıdır (Yıldırım, 1990, 4-5). Ayrıca Dârimî'nin yetiştiği ve yaşadığı asır, tarihte Belâzürî (ö.279/893); edebiyatta Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö.270/884), İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö.276/890); tasavvufta Bîşr el-Hâfî (ö.227/842), Hâris el-Muhâsibî (ö.243/858) gibi, alanında şöhret bulmuş birçok simanın ortaya çıkmasına fırsat tanımıştır.

Dârimî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Dârimî'nin Hayatı

Dârimî'nin tam adı, Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl b. Behrâm b. Abdussamed ed-Dârimî et-Temîmî'dir (Buhârî, 2/367; İbn Ebî Hâtim, 1952, 2/99). Dârimî, Abdullâh b. Mübârek'in (ö.181/797) vefat yılı olan hicrî 181'de Semerkand'da dünyaya gelmiştir (Sem'ânî, 1962, 5/281). Semerkand'a vali olarak atanan Abdullah b. Hemîd'in (...?) Semerkand'a geldiği gecede doğduğundan, kendisine Abdullah isminin verildiği belirtilmiştir (Nesefî, 1999, 172).

Künyesi, Ebû Muhammed; nisbesi ise, es-Semerkandî, et-Temîmî ve ed-Dârimî'dir (Zehebi, 1993, 19/ 181). Semerkand'ın Dârimî'nin hem memleketi hem de doğum yeri olması hasebiyle Dârimî, es-Semerkandî nisbesiyle anılmıştır (Bağdâdî, 11/209).

Sem'ânî (ö.562/1166), Temîmî'nin, Temîm kabilesine nispet olduğunu, sahâbe ve tabiîn başta olmak üzere birçok şahsiyetin bu kabileye nispet edildiğini, kendi kabilesi olan Sem'ân kabilesi de Temîm kabilesinin bir kolu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Dârimî'nin, Dârimî'e nispet olduğunu aynı şekilde bunun da Temîm'in bir kolu olduğunu bildirmektedir (Sem'ânî, 1962, 3/76).

Necmüddîn en-Nesefî (ö.537/1142), Dârimî'nin soyunu Kusay b. Kilâb b. Mürre'ye kadar uzatmaktadır (Nesefî, 1999, 172). Buna göre, Dârimî'nin soyu, Hz. Peygamber'le, Kusay'da birleşmektedir.

Dârimî'nin Temîm'in bir kolu, Temîm ise Arapların meşhur kabilelerinden biri olduğu bilgisinden hareketle, İmâm Dârimî'nin Arap asıllı olduğu söylenebilir. Ne var ki, Yahyâ b. Bedir es-Semerkandî'nin "Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî'nin -ki onların mevlasıdır (antlaşmalarıdır)- cenaze namazını kıldım", sözünden, İmâm Dârimî'nin Arap asıllı değil, Fars veya Türk asıllı olma ihtimâli bulunmaktadır (Bekcerî Moğultay, 2011, 4/460).

Dârimî, yetmiş beş yıllık ömrünün önemli bir kısmını Abbâsîler'in birinci döneminin ikinci yarısında (h.132-234), geri kalan kısmını ise, Abbâsîler'in ikinci döneminin (234-347) ilk senelerinde geçirmiştir (Neccâr, 2012, 2).

Dârimî'nin sosyal hayatı ve ailesiyle alakalı malûmât yok denecek kadar azdır. Nasıl bir ailede büyüdüğü, kaç kardeş oldukları, çocukları var mı yok mu gibi zihne gelebilecek muhtemel soruların cevapları ilgili kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda onun İbrâhîm b. Abdurrahmân ed-Dârimî (ö.266/880) adında bir kardeşinin, Ahmed ve Muhammed b. Muâviye adında da iki dayısının olduğu belirtilmiştir (Belhî, 2000, 1/162; Bağdâdî, 15/603; Mizzî, 1980, 2/162; İbn Hacer, 1326, 1/104-127).

Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) ve İbn Hacer (ö.852/1449) gibi bazı tabakat yazarları İbrâhîm b. Abdurrahmân ed-Dârimî'nin bazı râvîlerle ilgili bilgisine başvurmaları kendisinin de hadis ilminde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır (Bağdâdî, 15/603; Mizzî, 1980, 2/162; İbn Hacer, 1326, 1/104-127). Zehebî (ö.748/1348), çok kısa da olsa tercümesine yer vererek onun hicrî 266/880'de Semerkand'ta vefat ettiğini ve kardeşi Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî'nin yanında defnedildiğini belirtmektedir (Zehebî, 1993, 20/62).

Dârimî'nin dayısı Ahmed b. Muâviye es-Semerkindî'nin doğum ve vefat tarihi bilinmemekle birlikte, künyesi Ebû Üsmet olup Süfyân b. Uyeyne'den (ö.198/814) rivayette bulunmuştur. Belde halkı tarafından kadılık görevini üstlenmeye zorlanmışsa da, ancak o bunu kabul etmemiştir (İbn Hibbân, 1975, 875-6). Kardeşi gibi kendisinin de doğumu ve vefat tarihleri bilinmeyen Muhammed b. Muâviye es-Semerkindî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan (ö.198/813) rivâyette bulunmuştur. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında yeğeni Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî yer almaktadır (İbn Hibbân, 1975, 9/79).

Dârimî'nin künyesinin Ebu Muhammed olmasından Muhammed isminde bir çocuğunun olduğunu çağırıştırıyorsa da, ancak Arap geleneğinde künyenin çocuğa henüz küçükken de verilebildiği göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir düşüncenin doğruluğu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir (Bozkurt, 2002, 26/558-559).

Çocukluğundan itibaren hadis ilmine meyilli olan Dârimî'nin, bu ilgisi giderek artmış, hadis öğrenimi ve âlî isnada sahip olma gayesiyle ilmî seyahatlere çıkmış ve birçok memleketi dolaşmıştır (Ğamrî, 1999, 1/12). Hadis tahsili için yolculuk ağını geniş tutarak zamanında Hicaz, Mısır, Şam, Irak ve Horasan gibi önemli ilim merkezlerini dolaşarak birçok muhaddisten hadis almıştır. Nihayet çok geçmeden ilim ehli ve ilim merkezlerinde zühdü ve takvasıyla öne çıkmış, hıfzı ve itkânı ile şöhret bulmuş ve bu durum âlimler tarafından takdirle karşılanmıştır (Ğamrî, 1999, 1/12). Öyle ki diyaneti, yumuşak huyluluğu, sadeliği, çalışkanlığı, vera'ı ve zühdü darb-ı mesel haline gelmiştir (Bağdâdî, 9/209).

Semerkind

Kısaca da olsa, Dârimî'nin doğduğu, büyüdüğü, hadis eğitimini aldığı ve mühim şahsiyetlerin yetiştiği memleketi Semerkind'dan bahsetmek istiyoruz.

Semerkind, birçok meşhûr âlimin yetiştiği pek bereketli bir şehirdir. Necmüddîn en-Nesefî (ö.537/1142) "el-Kand fî-Zikri 'Ulemâ'i Semerkind" eserinde binden fazla Semerkindli âlimin tercümesine yer vermiştir. Başta Dârimî olmak üzere İbn Hibbân (ö.354/965), Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö.373/983) ve ünlü kelâmcı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) burada yetişen âlimlerden bazılarıdır (Aydın, Osmân, 2009, 36/481-484).

Günümüzde Özbekistan'ın ikinci büyük şehri olan Semerkind'in coğrafik olarak Buhara, Taşkent ve Merv gibi önemli ilim merkezlerinin ortasında yer almaktadır (Aydın, Osmân, 2009, 36/481-484).

Semerkind, Araplarda "Sümran" olarak bilinmektedir (Hemevî, 1993, 3/246). Eski ve tarihî bir şehir olan Semerkind'in ismini nereden aldığı ve kimler tarafından kurulduğuyla ilgili farklı rivâyetler mevcuttur (Hemevî, 1993, 3/246-247).

İbn Battûta (ö.779/1377), Semerkind'in kassarın vadisinin kıyısında kurulduğunu belirtmekte, Semerkind'in fethine katılıp şehid düşen ve bölge halkı tarafından "Şah-ı zend /yaşayan sultan" olarak anılan, Hz. Peygamber'in amcazadesi Kusem b. Abbâs'ın (ö.57/677) kabri-i şeriflerinin Semerkind'in dışında yer aldığını ifade etmektedir (İbn Battûta, 1431, 1/293).

İlk kez h.57/677 yılında Horasan emîri Saîd b. Osmân b. Affân (ö.61/680) tarafından sulh yoluyla fethedilen Semerkind'in h.93/m.712 senesinde Velîd b. Abdülmelik (ö.96/715) zamanında Kuteybe b. Müslim el-Bâhili'nin (ö.96/715) eliyle şiddetli ve kanlı çarpışmalardan sonra tekrar fethi gerçekleştirilerek şehrin büyükleri ile musâlaha yapılmıştır (Ya'kûbî, 1422, 124).

Dârimî, hayatının büyük çoğunluğunu memleketi Semerkind'da geçirmekle birlikte, hilâfetin hem doğusuna hem de batısına seyahat ve ilmî yolculuklar yapmıştır (Necâr, 2012, 3). İlmî faaliyetlerle meşgûl olduğu sırada kendisinden kadılık görevini üstlenmesi istenmiş, fakat o bunu

reddetmiştir. Sultanın ısrarı üzerine bu görevi kabul etmek zorunda kalmış ise de, bir tek davaya baktıktan sonra istifasını sunarak görevinden ayrılmıştır (Sem'ânî, 1962, 5/280).

Dârimî'nin ilk olarak ilim tahsiline ne zaman başladığı ve hangi hocalardan ders aldığı bilinmemektedir. Ancak şeyhleri arasında en erken vefat eden Ravh b. Eslem el-Bâhilî'nin (ö.200/816) bulunması, Dârimî'nin ilim tahsiline erken yaşta başladığını göstermektedir (Mizzî, 1980, 15/211).

Akademik Unvânları

Kaynaklarda Dârimî'nin sosyal hayatından çok, ilmî şahsiyeti ve ahlâkı ön plana çıkarılmış, ilim ve ahlâk yönünden son derece mükemmel bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmiştir.

Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

Ebû Hâtım (ö.277/890), onun hakkında "sika ve sadûk" ifadelerini kullanarak onu ta'dîl etmiştir. (İbn Ebî Hâtım, 1952, 2/99).

İbn Hibbân (ö.354/965): onunla ilgili "hâfız ve mutkin ifadelerini kullanmıştır (İbn Hibbân, 1975, 8/364).

Ahmed b. Hanbel, (ö.241/855) "O imâmdir (otoritedir), bana küfür (halku'l-Kur'ân) arz edildi kabul etmedim, ona ise dünya (kadılık) arz edildi" demiştir (Bağdâdî, 11/211; İbn Asâkir, 1995, 29/316). Ayrıca Ahmed b. Hanbel, Dârimî'nin Yahyâ b. Abdulhamid b. Abdurrahmân el-Himmânî (ö.228/843) hakkındaki cerhinden dolayı kendisinin Himmânî'den hadis almayı bıraktığını söylemiştir (Bağdâdî, tsz., 11/212; İbn Asâkir, 1995, 29/317). Hıfz yönünü dikkate alan Muhammed b. Beşâr el-Bündâr (ö.252/866) onunla ilgili şunu demiştir: Dört hadis hâfızı vardır. Bunlar, Rey'de Ebû Zür'a er-Râzî(ö.264/878; Nişâbur'da Müslim b. el-Haccâc (ö.261/875); Semerkand'da Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî; Buhara'da ise Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö.256/870)'dir (Mizzî, 1980, 15/214).

İshâk b. Ahmed b. Zeyrek el-Farisî, (...?) Ebû Hâtım er-Râzî'nin şunu dediğini aktarmıştır: Horasan'ın en bilgini Muhâmmmed b. Yahyâ, en takvalısı Muhammed b. Eslem, en esbeti ise Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî'dir (Mizzî, 1980, 15/215).

Muhammed b. Abdullâh b. Nümeyr (ö.240/855): Hıfz ve vera'da Dârimî'nin kendilerini geçtiğini söylemiştir (Bağdâdî, tsz. 11/213; İbn Asâkir, 1995, 29/318).

Hatîb el-Bağdâdî, Dârimî'nin fazileti, dindarlığı, yumuşak huyluluğu, sadeliği, ibadet ve zühdü ile dillere destan olduğunu bildirmiştir (Bağdâdî, tsz., 11/209).

Muhammed b. İbrâhîm b. Mansûr eş-Şirâzî (...?) şunu demiştir: " (Dârimî) son derece akıllı ve dindar biridir. Semerkand'da Sünnet'i ihya etti ve ondan yalan ve hurafeleri bertaraf etti. O, tam bir müfessir ve âlim bir fakihtir" (İbn Asâkir, 1995, 29/314; (Mizzî, 1980, 15/215).

Yukarıda verilen bütün bu bilgilerden; Dârimî'nin ilim ehli tarafından birçok övgüye mazhar olduğu, ilmî ve ahlâkî açıdan yüksek bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hadis Seyahatleri

Hadis ilminde, "er-Rihle fi talebî'l-hadis" kavramı, hadisleri ve hadislerle alakalı her türlü bilgiyi öğrenmek amacıyla yapılan yolculukları ifade etmektedir (Aydın, Abdullah, 2013, 255). Başlangıcı sahâbeye dayanan bu türdeki faaliyetlere katılan hadisçilere, rahhâl/rahhâlûn vasfı kullanılmış; kendi bölgesindeki ilmî birikimle yetinip hadis yolculuğuna çıkmayanlar ise, kınanmıştır (Nazlıgöl, 6/17).

Söz konusu geleneğe uyanlardan biri de İmâm Dârimî'dir. Dârimî, memleketindeki hocalardan hadis tahsil ettikten sonra hadis yolculuğuna çıkmış ve birçok ilim merkezini dolaşarak çok sayıda âlimle görüştüğü ifade edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, onu çok seyahat edenlerden sayarak hakkında "kane ahade rahhâlin" ifadesini kullanmıştır (Bağdâdî, tsz., 11/209) İbn Asâkir (ö. 571/1176): "Dârimî ilim yolculuğuna çıkarak ilim merkezlerini dolaştı", İbn Nukta (ö.626/1231): "Memleketleri dolaştı, *Müsned*'ini telif etti", Zehebî ise: "Ebu Muhâmmmed bölgeleri dolaştı, eser telif etti." demişlerdir (İbn Asâkir, 1995, 29/310; İbn Nukta, 2014, 1/572; Zehebî, 1985, 12/224).

Kaynaklarda İmâm Dârimî'nin kaç yılında ilim yolculuğuna çıktığı ile ilgili kesin bir tarih bulunmamaktadır. Ancak erken bir yaşta yani hicrî üçüncü asrın başlarında ilim yolculuğuna çıktığını söylemek mümkündür.

Zamanındaki ilim merkezlerini dolaşarak dönemin önemli simalarından rivâyette bulunan Dârimî, kendisi, bu yolculuğu esnasında Irak, Şam, Hicaz ve Mısır'da birçok âlimle görüştüğünü bildirmektedir (İbn Hacer, 1326, 9/53).

Dârimî'nin ilim seyahatı esnasında uğradığı ilim merkezlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Horasan:

Dârimî, Horasan'ın Nîşâbur şehrinde Abdân b. Osmân, Muhammed b. Selâm ve bu tabakada bulunan öteki âlimlerden hadis işitmiştir (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185). Nîşâbur, o dönemde Horasan bölgesinin en önemli ilmi merkeziydi (Sübki, 1413, 1/324). Ahmed b. Aleviyyeh: "Bağdat ve Rey'de olduğumuz sırada, âlimler Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî'ye gelirlerdi. Nîşâbur'da Dârimî'ye ilk gelen İshâk b. Râhûye (ö.238/853) idi demiştir (Nesefî, 1990, 174). İbn Dakîkul'id (ö.702/1302): Dârimî'nin hicrî 243'te Nîşâbur'da tahdiste bulunduğunu söylemiştir (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185).

Irak:

Dârimî, Bağdat, Basra, Kûfe gibi ilim merkezlerini dolaşarak, Ubeydullâh b. Musâ, Ebû Nuaym, Ravh b. Ubâde, Eşhel b. Hâtım v.b. âlimlerden hadis semâ'ında bulunmuştur (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185).

Hatîb el-Bağdâdî, "Dârimî Bağdat'a gelerek tahdis etti, aralarında Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/903)'in de bulunduğu birçok kişi ondan rivayette bulundu" demiştir (Bağdâdî, tsz., 11/209-210). İbn Selâm, Dârimî'nin şunu söylediğini nakletmektedir: Bağdat'ta olduğum sırada kapım çalınırdı. Ben, kimsin dediğimde? O da kapı arkasında " Ben Yahyâ b. Hassân, Sirke ne güzel bir katıktır" şeklinde cevap verirdi (Bağdâdî, tsz., 11/211). Sirke hadisi, Dârimî'nin Yahyâ b. Hassân'dan rivayette bulunduğu ve rivayetinde teferrüd ettiği garîb bir hadistir (Zehebî, 1993, 19/181). İbn Hacer ve Zehebî gibi bazı müellifler Yahya b. Abdulhamid el-Himmânî'nin biyografisinde Dârimî'nin hadis yolculuğu esnasında başından geçen şöyle bir olayı nakletmektedir:

"Kûfe'ye gittim, İbnu'l-Himmânî'ye mücavir oldum. Basra'da işittiğim Süleymân b. Bilâl'in hadislerini onunla müzâkere ettim. Ancak o, Süleymân b. Bilâl'in hadislerini garipseyerek "Ben bunları Süleymân'dan işitmedim" dedi. Sonra kitaplarımı mühürleyip ona emanet ederek hacca gittim. Hacdân döndüğümde mühürlerin açıldığını ve bu hadislerin kendi kitabına eklendiğini gördüm" (Zehebî, 1985, 10/533; İbn Hacer, 1326, 11/247).

Mısır:

Dârimî, Mısır'da Saîd b. Ebû Meryem, Ebû Sâlih ve bu tabakada yer alan diğer muhaddislerden hadis almıştır (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185). Hatîb el-Bağdâdî: Dârimî Mısır

âlimlerinden hadis rivayet etti (Bağdâdî, tsz., 11/.209); İbn AbdülHâdî *Tabakat'*ında; Zehebî ise *Tezkire'*inde "Dârimî Mısır'da hadis semâ'ında bulundu", demişlerdir (Sâlihî, 1996, 2/225).

Hicaz:

Dârimî, Hicaz'da el-Mukrî, el-Humeydî, İbn Ebi Evs ve benzeri âlimlerden hadis almıştır. Dârimî'nin kendisi: Hicaz, Şam ve Irak'ta âlimlerle görüştüğünü söylemektedir (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185).

Şam:

Dârimî, Şam'da Muhâmmmed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ebü'l-Yemân, Ebû Mushir ve bu tabakadaki diğer âlimlerden hadis semâ'ında bulunmuştur (İbn Dakîkul'id, 2009, 5/185). Dârimî'nin kendisi, Şam'daki âlimlerle görüştüğünü belirtmektedir (İbn Hacer, 1405, 4/510).

Harita üzerinde yaptığımız hesaplamaya göre, Dârimî'nin yukarıda isimleri geçen şehirlere yolculuğu esnasında yaklaşık yedi bin kilometrelik bir mesafe katettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak bununla birlikte Dârimî'nin hadis yolculuğu bir defa mı gerçekleşti veya tekerrür mü etti ve seyahatı esnasında gittiği yerlerde ne kadar bir süre kaldı? gibi soruların cevabına dair kaynaklarda açık ve doyurucu bir bilgi bulunmamaktadır.

Hadîs Hocaları

Hâfız Mizzî (ö.742/1341), Dârimî'nin kendilerinden rivâyette bulunduğu hocalarının isim listesini vermekte burada yüz on iki hocasının ismini zikretmektedir (Mizzî, 1980, 15/211-213). Ancak Dârimî'nin *Sünen'*i baştan sona incelendiğinde hocalarının sayısı verilen rakamdan bir kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Merkezu'l-Buhûs'un (Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi) verdiği bilgilere göre, Dârimî, *Sünen'*inde iki yüz on bir hocadan rivâyette bulunmuştur (Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi, 2010, 26-28).

Dârimî'nin *Sünen'*inde kendilerinden en çok rivâyette bulunduğu hocalarından bazıları şunlardır:

Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Sülemî el-Vâsîfî (ö.206/821),

Ya'lâ b. Ubeyd b. Ebî Umeyye el-Kûfî (ö.209/825),

Muhammed b. Yûsuf b. Vâkîd el-Firyâbî eş-Şâmî (ö.212/827),

Dahhâk b. Mahled b. Müslim el-Basrî (ö.212/828),

Ubeydullâh b. Musâ b. Ebi'l-Muhtar el-Kûfî (ö.213/829) (Bağdâdî, tsz., 11/209; İbn Hacer, 1980, 280).

Hadîs Talebeleri

İbn Mâce dışında Kütüb-i Sitte musannifleri başta olmak üzere birçok kişi Dârimî'den hadis rivayetinde bulunmuştur.

Dârimî'den rivâyette bulunanların bazılarının isimleri şu şekildedir:

Muhammed b. Beşşâr el-Bündâr (ö.252/866),

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (ö.258/872),

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhalîk el-Bezzâr (ö.292/905),

Bakî b. Mahled b. Yezîd el-Endülüsî (ö.276/889),

Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/903),

İsâ b. Ömer b. Abbâs es-Semerkindî (.. ?): Doğum ve vefat tarihi bilinmemekle birlikte, Dârimî'nin öğrencileri arasında olup, onun kültür mirasını gelecek nesillere aktaran, *Sünen*'inin ravisidir. *Sünen*'i Dârimî'den sadece o rivayet etmiştir (Zehebî, 1985, 12/224),

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö.256/870) (Mizzî, 1980, c.15, s. 213). Dârimî onun hakkında, "Haremeyn'de ve Irak'ta birçok âlimle görüştim, ancak içlerinde onun gibi birisini görmedim, demiştir." (İbn Hacer, 1326, 9/53),

Müslim b. el-Haccâc (ö.261/875),

Ebû İsâ et-Tirmizî (ö.279/892),

Ebû Davûd (ö.275/889),

Nesâî (ö.303/915) (Zehebî, 1985, 12/224).

Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtım er-Râzî, Rey'de Dârimî'den bir takım kitapları rivayet etmişlerdir (İbn Ebi Hatım, 1952, 2/99).

Kütüb-i Sitte imâmılarından Buhârî'nin *Târihü'l-Kebîr*'inde, Nesâî'nin ise *Sünen*'i dışındaki bir eserinde Dârimî'den rivayette buldukları ifade edilmiştir (Salihî, 1996, 2/225). Ancak çok araştırmamıza rağmen bunu doğrulayacak bir veriye ulaşamadık.

Müslim, *Sahîh*'inin muhtelif ana başlıklarında toplam yetmiş bir aded, Tirmizî ise *Sünen*'inin elli dört yerinde, Dârimî'den rivayette bulunmuştur. "Sirke ne güzel katıktır," hadisini Dârimî'den hem Müslim ve hem de Tirmizî rivayet etmiştir (Müslim, 1334; Tirmizî, 1975), Ebû Davûd ise, *Sünen*'inde, Dârimî'nin sadece iki rivayetine yer vermiştir (Ebû Davûd, 2009).

Hadis İlmindeki Yeri

Tarihî seyir içinde kendi alanında meşhûr olan bir kısım âlimler için çeşitli unvanlar kullanılmıştır. Aynı şekilde hadis alanında temayüz eden Dârimî'ye de bazı unvanlar isnat edilmiştir. Bu tarzda gelen isimlendirmeler onun muhaddislik yetkinliğini belirtmektedir. Bu tür lakapların o zamanda yaygın olarak kullanılan bir tür akademik unvanlar olduğu söylenebilir.

Bu unvanlardan bazıları şu şekildedir:

Seyyîd, imâm (Bağdâdî, 2001, 11/212), sika, sadûk (İbn Ebî Hâtım, 1952, c.2, 99), hâfız, mutkin (İbn Hibbân, 1975, c.8, s.364), şeyhu'l-İslâm (İbn Abdî'l-Hâdî es-Sâlihî, 1996, 2/216), derya, müctehid (Safedî, 2000, 17/127), el-Fâdıl (İbn Hacer, 1986, 311), ahadu'l-a'lâm (Suyûtî, 1403, s.239), âlim ve müfessir (Ziriklî, 2002, 4/95).

Bu bilgilerden hareketle rahatlıkla şunu söyleyebiliriz: Hangi âlim, Dârimî'nin tercümesine yer vermişse ondan hep övgüyle bahsetmiş, onun hakkında takdîr edici ve olumlu ifade ve unvanlar kullanmıştır.

İ'tikâdî ve Fikhî Yaklaşımları

Her muhaddis gibi, İmâm Dârimî'nin de, belirli i'tikâdî yaklaşımları ve bazı fikhî görüşleri bulunmaktadır. Ancak kaynaklarda, Dârimî'nin mensup olduğu herhangi i'tikâdî bir fırka veya fikhî bir mezhepten açıkça bahsedilmemektedir. Bununla birlikte, onun eserinin incelenmesi ve bazı âlimlerin hakkında verdikleri bilgiler onun i'tikâdî ve fikhî görüşlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu bağlamda, aşağıdaki alt başlıklarda Dârimî'nin i'tikâdî ve fikhî görüşleri ele alınacak, bu görüşlerin detayları açıklanacak ve eserinde bu konulara nasıl yaklaştığına dair örnekler

verilecektir. Böylece, Dârimî'nin düşünce dünyasının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanmış olacaktır.

İ'tikâdî Eğilimi

Sünen'inden hareketle Dârimî'nin i'tikâdî yaklaşımlarıyla ilgili şunları söyleyebiliriz:

Dârimî'ye göre, Hz. Peygamber sadece Kur'ân mu'cizesiyle teyid edilmemiş, bunun dışında çok sayıda olağanüstü ve harika olaylarla da desteklenmiştir. Ancak Dârimî bunları anlatırken mu'cize ifadesinin yerine ikram tabirini kullanmaktadır (Dârimî, 2012, 1/13-34).

Dârimî, Hz. Peygamber'in ve Raşit halifelerinin sünnetine sıkı bir şekilde sarılmanın gerekliliğini vurgulamakta, kurtuluşun yalnızca sünnete uymakla mümkün olduğunu ifade etmektedir. Onun yer verdiği rivâyetlerde, yok olacak her bir sünnetin yerini bid'atların alacağı, sünnete aykırı davranışların bid'at ehli olacağı ve bu kişilerin cehenneme gideceği düşünceleri yer almaktadır (Dârimî, 2012, 1, /34-35).

Dârimî'ye göre, Kur'ân ve sünnette cevabı bulunmayan hususlar hakkında konuşmamak gerekir. O, hakkında nass bulunmayan konularda rey, kıyâs ve aklî delil gibi yöntemlere başvurmanın, ayrıca henüz vuku' bulmamış meselelerin dillendirilip ve onlar için fetvâ aramanın sakıncalı olduğunu düşünmektedir (Dârimî, 2012, 1/35-48).

Din, Dârimî'ye göre kesin bilgi ifade eden Kur'ân ve sünnetten oluşmaktadır. Heva ve hevese dayanan rey, kesin bilgi sunmadığı için dinî konularda bir değer taşımamaktadır. Bu sebeple rey ile karar vermek bid'at olarak değerlendirilir ve her bid'at, kişiyi sapıklığa sürükleyebilir. Dârimî, dinî tahrif edenlerin başında delâlete düşüren âlimlerin geldiğini belirtir. (Dârimî, 2012, 1/48-51). Onun, 'ehlü'l-ehvâ ve'l-bida' ve'l-husume' şeklinde nitelendirdiği sünnet muhalifleriyle tüm sosyal ilişkileri kesmek yönünde bir düşünceye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Dârimî, 2012, 1/74-75).

Dârimî'ye göre i'tikâdî meselelerde mütevâtir haber gibi âhâd haberler de delil olabilir. Nitekim *Sünen*'inde haşır, şefaât ve rü'yet gibi bazı konuları haber-i vâhidle ispatına çalışması, onun haber-i vâhidin dinde kesin bilgi ifade ettiği görüşünü savunduğunu göstermektedir (Dârimî, 2012, 2/256-266).

Dârimî'nin i'tikâdî yönüyle ilgili bazı âlimlerin şu tespitleri bulunmaktadır:

Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî (ö.418/1027), Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olduğu yönünde görüş bildiren âlimlerden biri Dârimî olduğunu ifade etmiştir (Lâlekâî, tsz, 2/311).

Zehebî, haberî sıfatları ve uluvvu (üstünelik) tevil etmeden kabul edenlerin ve bunların insanbiçimci bir tanrı anlayışı (antropomorfik) ifade ettiklerinden zâhirlerinin kastedilmediğini savunanların bir isim listesini vermiş ve bunlar arasında Dârimî'yi de zikretmiştir (Zehebî, 1995/195).

İbn Recep el-Hanbelî (ö.795/1393), Dârimî'nin mihne olayında sorguya çekildiğini, fakat cevap vermekten kaçındığını söylemiştir (İbn Receb, 1987, 1/497).

Zikredilen bütün bu bilgiler, Dârimî'nin Ehl-i hadîs'in düşünce sistemini benimsediğini göstermekle birlikte, onun Semerkand'da sünneti ihya etmek için büyük çaba harcaması, sünnet muhalifleriyle mücadele ederek sünneti müdafaâ etmesi, ayrıca İmâm Ahmed b. Hanbel gibi Ehl-i hadîsin öncüsü tarafından övülmesi, bu hususu desteklemektedir (İbn Hîbbân, 1975, 8/364; Bağdâdî, 1951, 11/210).

Sünnet Anlayışı

Dârimî'nin *Sünen*'ini incelediğimizde, onun sünnet anlayışının çeşitli boyutlarını görmek mümkündür.

Dârimî'nin bu konuda zikrettiği rivâyetlerden, onun, sünneti Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla sınırlandırmadığı, bilakis Râşit halifelerinin uygulamalarının da sünnetin kapsamına girdiği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır (Dârimî, 2012, 1, /34-35).

Burada Dârimî'nin "sünnet" ile kastettiği, hadislerde yer alan hükümler ve uygulamalardır. Ehl-i hadis, sünnet ile hadisi eş değer görmekte ve sünnetin yok olmasından duyulan endişe nedeniyle yoğun bir tasnif faaliyetine yönelmektedir. Bu, sünnetin korunması ve sonraki nesillere aktarılması hususunda büyük bir önem taşımaktadır.

Dârimî'nin hadislerle ilgili bazı konuları 'ilim' başlığı altında ele alması, hadise çok değer atfettiğini göstermektedir (Dârimî, 2012, 1/43-93).

Dârimî'ye göre sünnet kaynak ve değer yönünden Kur'ân'la eş değerdir. O, sünnetin müstakil teşri yetkisinin bulunduğu, Kur'ân'ı tebyin ettiği ve Kur'ân gibi sünnetin de vahiy mahsulü olduğu düşüncesindedir. Nitekim onun, "Sünnet Kur'ân'a Hükmedicidir" başlıklı bölümünde yer verdiği rivâyetler, bu düşüncesini pekiştirmektedir. Bu rivâyetlerden bazıları şöyledir:

1. Mikdâm b. Ma'dîkerib (ö.87/706)'den rivâyet edildiğine göre, Allah Rasûlü (s.a.v.), Hayber savaşında bazı şeyleri ve ehlî eşek etinin yenmesini haram kıldı ve şöyle buyurdu: "Hadislerimden biri kendisine nakledilen bir adamın koltuğuna yaslanarak 'bizimle sizin aranızda Allah'ın kitâbı bulunmaktadır. Onda helal bulduğumuz şeyi helal sayar, haram bulduğumuz şeyi haram sayarız' demesi yakındır. Muhakkak ki, Allâh Resûlü'nün haram kıldığı şeyler, Allâh'ın haram kıldığı şeyler gibidir" (Dârimî, 2012, 1/96).

2. "Yahyâ b. Ebû Kesîr'den (ö.129/747) rivâyet edildiğine göre, o, şunu demiştir: "Sünnet, Kur'ân üzerine hükmedicidir. Kur'ân ise, sünnet üzerine hükmedici değildir" (Dârimî, 2012, 1/96).

3. Hassân b. Atıyye el-Muhâribî'nin (ö.130/748) şunu dediği aktarılmıştır: "Cibrîl'in Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı indirdiği gibi sünneti de indirmiştir" (Dârimî, 2012, 1/96).

Bütün bunlar, Dârimî'nin sünnetin Kur'ân ile olan ilişkisini ve önemini vurgulayan düşüncelerini yansıtmaktadır. Sünnet, Dârimî'nin bakış açısına göre, yalnızca bir uygulamadan ibaret değil, aynı zamanda, dinin temel kaynağıdır. Bu çerçevede, sünnete sıkı bir şekilde bağlı kalmanın gerekliliği, Dârimî'nin dinî anlayışının merkezinde yer almaktadır.

Fıkhî Görüşleri

Dârimî, kendisi ictihâd edecek bir seviyeye ulaştığından, mezheb imâmlarından birini taklid etmemiştir. Nitekim Zehebî bu hususa işâret ederek "Dârimî, ilim deryalarından biridir. İctihâd eder, başkasını taklit etmez. Ona özgü bazı fıkhî görüşler bulunmaktadır. Kitâbındaki bâb tercemeleri bunu göstermektedir" demiştir (Zehebî, 1993, 19/ 181).

İbn Ebi Ya'lâ (ö.526/1132), Hanbelî âlimler arasında Dârimî'yi zikretmesi, onun âmelî yönünden hanbelî olduğunu imâ etse de (İbn Ebî Ya'lâ, 1370, 1/188), ancak deve etinin yenmesi gibi bazı konularda Ahmed b. Hanbel'e muhâlefeti bunun doğru olmadığını göstermektedir (Dârimî, 2012, 1/126). Buna göre denilebilir ki; Dârimî âmelî açıdan hiçbir mezhebe bağlı değildir. O, başlı başına bir ekol ve müctehit bir imâmdır. Bunun en somut örneği *Sünen*'idir. *Sünen*'indeki fıkhî görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

Dârimî, bazı hadislere dayanarak ayakta bevl etmekte bir sakınca görmemektedir (Dârimî, 2012, 1/113). Oysa Hanefî ve Şafiî mezhebinde ayakta def-i hâcet yapmak mekrûhtur (Aynî, 2000, 1/171; İbn Rifa, 2009, 1/441).

Dârimî, ayakta uykunun abdesti bozmadığını düşünmektedir (Dârimî, 2012, 1/ 125). Hâlbuki Şafîî mezhebinde ayakta uyumak abdesti bozmaktadır (Şafîî, 1983, 1/27).

Dârimî pişirilmiş deve etinden dolayı abdestin gerekmediği görüşündedir (Dârimî, 2012, 1/126). Oysaki Hanbelî mezhebinde deve eti yemek her durumda abdesti bozmaktadır (İbn Kudâme, 1997, 1/250).

Dârimî'ye göre; hayızın minimum süresi bir gün bir gecedir, maksimum miktarı on beş gündür (Dârimî, 2012, 1/147). Mâlikî mezhebine göre, hayızın azı yoktur bir damla olsa bile, hayız kabul edilir (İbn Cellâb, 2007, 1/39).

Dârimî'nin görüş belirttiği konular, sadece bunlarla sınırlı değildir. Bunun dışında da, çok sayıda görüşü bulunmaktadır. Ayrıca Dârimî'nin yargı ifade eden bazı bâb başlıkları da, açık bir şekilde olmasa da, onun, konu hakkındaki fikhî ve îtikâdî görüşlerini yansıttığı söylenebilir. Dolayısıyla bu hususu dikkate alarak, "Fikhu'd-Dârimî ve îtikâduhu fî terâcimihî" denilmesi yerinde bir ifade olacaktır.

Eserleri

Birçok kaynakta Dârimî'nin *Müsned*, *Câmi'*, *Sünen* ve *Tefsir* adında eserler tasnif ettiği belirtilmektedir (Bağdâdî, tsz.,11/209; İbn Asâkir, 1995, 29/314). Ancak günümüze ulaşan ve bugün piyasada mevcûd olan Dârimî'nin tek bir eseri bulunmaktadır. Bu durumda diğer eserleriyle ilgili iki ihtimal akla gelmektedir. Birincisi, bu eserler günümüze ulaşmadığından kaybolmuştur. Nitekim Leknevî (ö.1417/1997), Irâkî (ö.806/1404)'nin, Dârimî'nin bugün elimizde bulunan eserinin *Câmi'* olduğunu, *Müsned'*inin ise kaybolduğunu dediğini aktarmaktadır (Leknevî, tsz, 66). Diğer ihtimal ise, *Müsned*, *Câmi'* ve *Sünen*'in müstakil eserler olmadığı, elimizdeki mevcut eserin farklı isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı el yazması nüshalarında "*Müsnedü'l-Câmi'*" şeklinde birleşik ismin yer aldığı görülmektedir (Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi, 2010, 49). Sehâvî (ö.902/1497), Dârimî'nin *Câmi'*'i *Müsned* olarak da bilindiğini açıklamaktadır (Sehâvî, tsz, 8/10). Zirikî (ö.1976) ise, Dârimî'nin *Câmi'*'inin *Sünen* olarak da anıldığını söylemektedir (Zirikî, 2002, 4/95).

İsmâîl Paşa el-Bağdâdî, Dârimî'nin tercemesinde, onun *Sülasıyat fi'l-Hadis*, *Kitabü's-Sünne fi'l-Hadîs*, *Kitabu Savmu'l-Müstehade ve'l- Mütahayyira* ve *Müsned* adında eserlerinin bulunduğunu bildirmektedir (Bağdâdî, 1951, 1/441).

Kanaatimize; *Müsned*, *Câmiu's-Sahîh*, *Kitabu's-Sünne fi'l-Hadis* müstakil eserler değildir, elimizde bulunan *Sünen*'in farklı isimleridir. Sülasıyat, *Sünen*'deki sülasi rivayetlerin bir araya getirilmek suretiyle oluşturulan derleme hadis cüzüdür. *Kitabu Savmu'l- Müstehade ve'l- Mütahayyira* ise, h.449/m.1057 de vefat eden Muhammed b. Abdulvâhid b. Muhammed ed-Dârimî eş-Şafîî'ye aittir (Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi, 2010, 49). İsmâîl Paşa bunu Dârimî'nin eserleri arasında zikretmekle hata etmiştir.

Kısacası; Dârimî'nin günümüzde bir tek eseri bulunmaktadır. Bu eser, muhtevası ve şekil özelliklerinden dolayı *Müsned*, *Câmi'* ve *Sünen* olarak anılmıştır (Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi, 2010, 52).

Nâsirüddin el-Elbânî (ö.1999), Darimi'nin eseri için *Müsned* ve *Câmiu's-Sahih* isimlerinin kullanılmasının isabetsizliğini açıklamakta; zira eserde başta mürsel ve mu'dal olmak üzere isnadı zayıf çok sayıda rivayetin mevcut olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla eserin içeriğine en uygun ismin *Sünen* olduğunu ifade etmektedir (el-Elbânî, 2001, 130).

Vefatı

Dârimî, hicrî 255/869 tarihinde, Zilhicce ayının 8'inde, bir terviye gününde, yetmiş beş yaşında iken Semerkand'da vefat etmiş, ertesi gün Cumaya rastlayan bir arefe gününde ise, defnedilmiştir. Cenaze namazını Ahmed b. Yahyâ b. Esed b. Süleymân kılmıştır (İbn Hibbân, 1975, 8/364). Dârimî'nin vefat tarihî ve yaşı konusunda bir ittifaktan söz etmek mümkün değildir, bu konuda farklı rakamlar teleffüz edilmiştir (İbn Hibbân, 1975, 8/364; İbn Asakir, 1995, 19/320). İmâm Dârimî'nin vefat haberi İmâm Buhârî'ye ulaştığında, Buhârî o güne kadar hayatında hiç şiir söylememişken şu beyitleri terennüm etmiştir:

إن تبقى تفجع بالأحبة كلهم ..... وفناء نفسك لا أباك أفجع

(Şayet ölmezsen bütün dostlarının ayrılık ve ölüm acılarını tadarsın. Senin ölümün elbette daha acıklıdır) (İbn Asâkir, 1995, 19/318-319).

Sonuç

Hicrî 181/797 yılında günümüzdeki Özbekistan'ın sınırları içinde yer alan Semerkand'ta dünyaya gözünü açan Dârimî, yetmiş beş yıllık ömrününün tamamını Abbâsîlerin hilâfeti döneminde geçirmiştir.

Dârimî'nin künyesinin Ebu Muhammed olmasından, Muhammed adında bir çocuğunun olduğunu akla getirmekle birlikte, ancak bu çıkarım kesin değildir.

Nisbesi, ed-Dârimî, es-Semerkandî ve et-Temîmî'dir. Dârimî'nin dedeleri, arapların en geniş kabilesi olarak bilinen Temîm'in bir boyu olan Dârim kabilesindedir. Buradan hareketle, onun arap asıllı olduğu kanaati ağır basmaktadır.

Dârimî'nin sosyal hayatı ve ailesiyle ilgili kaynaklarda malumat yok denecek kadar azdır. Ancak bazı kaynaklarda İbrâhîm b. Abdurrahmân isminde bir kardeşinin, Ahmed ve Muhammed b. Muâviye adında da iki dayısının olduğu bildirilmiştir. Bir kısım tabakat yazarlarının bazı konularda Dârimî'nin kardeşinin sözünü referans almaları, onun da muhaddis bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir. Süfyân b. Uyeyne ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan rivayette buldukları söylenen Ahmed ve Muhammed'in rivayet aktardıkları kimseler arasında yeğenleri Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî de bulunmaktadır.

Hadis tarihinde 'altın asır' olarak bilinen hicrî üçüncü asır, ilmî gelişmelerin yanında, siyasî ve itikadî kutuplaşmaların da yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Bu asırda fırkalar arasındaki mücâdeleler kimi zaman ilmî ve fikrî tartışma düzeyinden çıkarak şiddete dönüşmüştür. Söz konusu asrın başlarında ilmî faaliyetlerine başlayan Dârimî, bu faaliyetlerini mezkûr asrın yarısına kadar sürdürerek bu çerçevede Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır gibi ilim merkezlerine hadis yolculuklarına çıkmış, çok sayıda âlimle tanışma ve kendileriyle rivayet alışverişinde bulunmuştur.

Bu sırada siyasî ve ilmî birçok hâdiseye tanıklık eden Dârimî, ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü esnada, fikir hürriyetinin baskı altına alındığı mihne olayında, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde sorguya çekilmiş, kendisinden mahlûk olduğunun ikrâr etmesi istenilmiştir. Ancak o buna direnerek cevap vermekten imtina etmiştir. Daha sonra *Sünen*'inde oluşturduğu bab başlığı ve muhtevastaki rivayetlerle Kur'ân'ın mahlûk olmadığı düşüncesini dile getirmiştir.

Birçok kişiden rivayette bulunan Dârimî, kendisinden ise başta Buhârî ve Müslim olmak üzere çok sayıda kişi rivayette bulunmuştur. Buna rağmen öğrencileri arasında *Sünen'ini* sadece Ömer b. İsâ rivâyet etmiştir.

Birçok âlim tarafından kendisinden övgüyle bahsedilen İmâm Dârimî için, hadis ilminde güvenilirliği ve ehliyeti ifade eden “sika”, “sadûk”, “hâfız”, “mutkin”, “imâm” şeyhu'l-İslâm gibi ifadeler kullanılmıştır.

İ'tikâdî yönden Ehl-i hadîsin düşünce sistemini benimseyen Dârimî, fikhî açıdan belli bir mezhebe bağlı kalmamıştır. Müctehid bir fakih gibi davranarak naslardan hüküm istinbât etmek suretiyle bazı görüşler ortaya koymuştur.

Dârimî'nin inanç düşüncesine göre, Hz. Peygamber yalnız Kur'ân ile desteklenmemiş, bunun yanında bazı olağan dışı olaylarla da teyid edilmiştir. O, sünnete sınıksız sarılmanın gerekli olduğunun fikrindedir. Kur'ân ve sünnette cevabı bulunmayan veya henüz ortaya çıkmamış meseleler hakkında konuşmanın ve bu hususlarda rey, kıyas ve akli delile müracaat etmenin sakıncalı olduğunu ifade etmiştir.

Dârimî'nin bakış açısına göre din, kesin bilgi ifade eden Kur'ân ve sünnetten ibarettir. Heva ve hevase uymaktan başka bir şey olmayan rey ise, kesin bilgi ifade etmemektedir.

Dârimî'nin sünnet anlayışında, sünnet kaynak ve değer yönünden Kur'ân'la eş değerdir. Yer verdiği rivayetlerden; sünnetin müstakil teşri yetkisinin bulunduğu, sünnetin Kur'ân karşısındaki görevi tebyin olduğu ve sünnetin de Kur'ân gibi vahiy mahsulü olduğu düşüncesini benimsemiştir.

Dârimî'nin hadîsle ilgili bazı konuları 'ilim' başlığı altında ele almasıyla hadise çok değer atfetmiş ve hadisle ilmi eş değer kabul etmiştir. Dolayısıyla haşir, şefa'at ve rüyet gibi bazı i'tikâdî meselelerin ispatı sadedinde ahad haberlerin delil olarak zikredilmesinde bir sakınca görmemiştir.

Dârimî'nin fikhî anlayışı, mezheplerden sentezlenmiş bir tasavvurdan ibarettir. O bir kısım hadislere dayanarak bazı görüşler ortaya atmıştır.

Kaynaklarda, Dârimî'nin, Müsned, Cami' ve Sünen adında bazı eserlerinin olduğuna işaret edilmektedir. Ancak onun günümüze ulaşan tek bir eseri bulunmaktadır. Dolayısıyla söz konusu eserlerin müstakil eserler olmadığı, bilakis Dârimî tarafından kendisine bir isim konulmadığından veya şekil özelliklerinden dolayı günümüzdeki eserinin farklı isimleri olduğu kanaatini taşımaktayız.

Dârimî, 255/869 yılında, Zilhicce ayının 8'inde, bir terviye gününde, yetmiş beş yaşında iken, Semerkand'da vefat etmiş, ertesi gün Cumaya rastlayan bir arefe gününde ise, defnedilmiştir.

Kaynakça

- Aydınlı, Abdullâh. (2013). Hadis İstılahları Sözlüğü, İstanbul, İFAV Yayınları.
- Aydınlı, Osman. (2009). “Semerkand” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları.
- Aynî, Bedruddîn. (2000). el-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye, thk. Eymen Sâlih, Beyrût, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sâbit. Târîhu Bağdâd, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, tsz.
- Bağcı, Musâ. (2012). Hadis Tarihi ve Metodolijisi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları,
- Bekcerî, Moğultay. (2011). İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl, thk. Muhammed Osmân, Beyrût, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Belhî, Abdullâh b. Ahmed. (2000). Kabûlü'l-Ahbâr fî-Marifeti'r-Ricâl, thk. Ebu Amr el-Hüseyni, Beyrût, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Bozkurt, Nebi. (2002). "Künye" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ankara, TDV Yayınları.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. (tsz). et-Târîhu's-Sağîr, thk. Mahmut İbrahim Zaid, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife.
- Dârimî, Abdullâh b. Abdurrahmân. (2012). Sünen, thk. Abdulazîz el-Hâlidî, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Dinçoğlu, Mehmet. (2012). Ebû Dâvûd'un Sünen'i Kaynakları ve Tasnif Metodu, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû Davûd, Süleymân. (2009). Sünen, thk. Şuayp el-Arnâvut, Dâr-ü Risâleti'l-Alemiyye.
- Erkaya, Musâ. (2004). İbn Mâce'nin Hadis Kültüründeki Yeri, Ankara, Doktora Tezi,
- İbn Asâkir, Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, (1995). Târîhu Medîneti Dımaşk, thk. Muhibuddin Ömer b. Garame, Beyrut, Darü'l-Fikr.
- İbnü'l-Cellâb, Ubeydullâh el-Mâlikî. (2007). et-Tefrî' fî- Fıkhi'l-İmâm Mâlik, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Dakîkul'id, Takıyyüddîn. (2009). el-İlmâm bi-Ehâdîsi'l-Ahkâm, thk., Muhammed Hallûf, Suriye, Darü'n-Nevâdir.
- İbn Ebû Hâtım, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. (1952). el-Cerh ve't-Ta'dîl, thk., el-Muallimî, Haydar Abâd, Dârü'l-Mearif.
- İbn Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Bağdâdî. (1370). Tabakâtü'l-Hanâbile, Kâhire, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî.(1379). Fethu'l-Bârî bi- Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, thk. Muhibiddîn el-Hatîb, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (1405). Tağlîku't-Ta'lîk alâ-Sahîhi'l-Buhârî, thk. Saîd Abdurrahmân Musâ, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. (1326). Tehzîbü't-Tehzîb, Hindistan, Dairetü'l-Maarifi'n-Nazzâmiyye.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. (1973). es-Sikât, thk. Muhammed Abdulmu'id, Hindistan, Dairetü'l-Maarif.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr. (tsz). el-Bidâye ve'n-Nihâye, thk. Ali Şîrî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Kudâme, Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî el-Hanbelî. (1997). el-Muğnî, thk. Abdî'l-Mühsin et-Türkî, Riyâd, Dâru Alemi'l-Kütüb.
- İbn Nukta, Muhammed b. Abdulganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' el-Bağdâdî (2014). et-Takyîd li-Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen, thk. Şerîf b. Sâlih, Katar, Vezaretü'l-Evkâf.
- İbn Battûta, Şemsüddin Muhammed, b. Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. (1431). Tuhfetü'n-Nüzzâr fî-Garâibi'l-Emsâr ve-'Acâ'ibi'l-Esfâr, Beyrut, Darü's-Şarki'l-Arabî.
- İbnü'r-Rif'a, Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. (2009). Kifâyetü'n-Nebîh fî-Şerhi't-Tenbîh, thk. Muhammed Surür Baslum, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İsmâîl Paşa, el-Bağdâdî.(1951). Hediye'tü'l- 'Arifîn, Esmâü'l-Mü'ellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn, İstanbul, Müesseset-ü Târîhi'l-Arabî.

- Karaman, Hayreddin. (1996). "Fıkıh" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları.
- Koçyiğit, Talat. (tsz). Hadis Tarihi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed es-Sihâlevîel-Leknevî (tsz). Temel Hadis Meseleleri, çev. Hârûn Reşit Demirel, Konya, Hüner Yayın evi.
- Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. (1980). Tehzîbü'l-Kemâl fi-Esmâ'î'r-Ricâl, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle.
- Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. (1334). el-Câmî'ü's-Sahîh, thk. Ahmet b. Rifat, Türkiye, Darü't-Tibaati'l-Amirâ.
- Nâşir, Araştırma ve Bilgi Teknolojisi Merkezi. (2010). Müsned, Kâhire, Dârü't-Ta'sîl, Mısır.
- Nazlıgöl, Hâbil. "Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları", Hikmet Yurdu, Cilt 6.
- Neccâr, Abdülhakim, (2012). Rübâiyyâtü'l-İmâm Dârimî fî-Sünen'i-hi Cema'n ve Tahricen, Gazze, Yüksek Lisans Tezi.
- Nesefî, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. (1999). el-Kand fî-Zikri 'Ulemâ'i Semerkand, thk. Nazar Muhammed el-Farayabi, Suudi Arabistan, Mektebetü'l-Kevser.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc, Cemâlüddin b. Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî. (1988). Tehzibü'l-Kemâl fi-Esmâ'î'r-Ricâl, thk., Beşşâr Avvâd, Beyrut, Müessesetu'r-Risale.
- Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, thk. Ahmed Arnavut, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Salihî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdi'l-Hâdî es-Sâlihî ed-Dimaşkî, Tabakâtü 'Ulemâ'i'l-Hadîs, thk. Ekrem el-Buşî- İbrâhîm Zeybek, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1996.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. (tsz). ed-Dav'ü'l-Lâmi', Beyrut, Mektebetü'l-Hayat,
- Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî. (1962). el-Ensâb, thk. Muallimî, Haydar Abad: Meclisu Dâiretü'l-Maarif.
- Sezgin, Fuat. (2012). Buhârî'nin Kaynakları, Ankara, Otto Yayınları.
- Sibâ'î, Mustafâ. (1985). es-Sünne ve Mekânetühâ fî't-Teşrî'i'l-İslâmî, Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdulvehhâp b. Alî b. AbdilKâfi. (1413). et-Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ, thk. Mahmûd et-Tanahî, Hecer.
- Süyûtî, Celâlüddîn. (1403). Tabakâtü'l-Huffâz, Beyrût, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Süyûtî, Celâlüddîn b. Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. (1952). Târîhu'l-Hulefâ, Mısır, Matbaatü's-Saâdet.
- Şafiî, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafiî. (1983). el-Üm, thk. Heyet, Beyrut, Dârü'l-Fikr.
- Tâberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. (tsz). Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Mısır: Dârü'l-Maarif.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî. (1422). Kitâbü'l- Büldân, Beyrût, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yıldırım, Ahmed. (1990). Dârimî ve Sünen'i, Bursa, Yüksek Lisans Tezi,

- Yücel, Ahmet. (2019). Hadis Tarihi, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1993). Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr-ve'l-A'lâm, thk. Abdusselâm, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1992). el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte, thk. Muhammed Avvâme, Cidde, Dârü'l-Kible.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1995). el-'Ulûv li'l-'Aliyyi'l- Gaffâr fî Sahîhi'l-Ahbâri ve Sakîmihâ, Suudi Arabistan, Mektebet-ü Adva-i's-Selef.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1985). Siyeru A'lâmi'n- Nübelâ, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1998). Tezkiretü'l-Huffâz, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l- İlmiyye.
- Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. (2002). el-A'lâm, Dârü'l-İlim.